

PRÁVNÍ MONOGRAFIE

Lichva: trestný čin a společenský jev

LADISLAV KOUDELKA

Wolters Kluwer

Vzor citace:

KOUDELKA, L. *Lichva: trestný čin a společenský jev*. Praha: Wolters Kluwer, 2014. 276 s.

Právní stav publikace je k 1. 1. 2014

© JUDr. Ladislav Koudelka, Ph.D., 2014

Lektorovali prof. JUDr. Dagmar Císařová, DrSc.,

a prof. JUDr. Jaroslav Fenyk, Ph.D., DSc., Univ. Priv. Prof.

ISBN 978-80-7478-435-4 (brož.)

ISBN 978-80-7478-436-1 (e-pub)

O autorovi

JUDr. Ladislav Koudelka, Ph.D., se narodil v roce 1972 ve Valticích. V roce 1990 absolvoval Gymnázium v Kroměříži a následně studoval na Právnické fakultě Masarykovy Univerzity v Brně, kde v roce 1995 získal titul Mgr. Poté (do roku 1996) prošel základní vojenskou službou, během níž vykonával funkci právního zástupce velitele útvaru.

V roce 2007 ukončil rigorózní studium na Právnické fakultě Univerzity Karlovy v Praze a byl mu zde udělen titul JUDr., na stejné škole pak ukončil v roce 2013 i doktorandské studium s titulem Ph.D.

V roce 1999 byl prezidentem republiky jmenován soudcem a působil na Okresním soudě v Kladně v pozici předsedy senátu pro věci trestní. V polovině roku 2010 nastoupil na stáž na Krajský soud v Praze a od 1. 1. 2011 se stal soudcem tohoto soudu v jednom z jeho odvolacích trestních senátů.

Tématu lichvy a trestného činu lichvy se věnuje dlouhodobě, zpracoval je již ve své rigorózní a disertační práci a publikoval o tomto problému článek v časopise *Trestní právo*.

Úvod

Problémem lichvy jsem se zabýval již ve své rigorózní práci v roce 2007. V ní jsem však lichvu zkoumal jen jako trestný čin z pozice českého trestního práva. Právní úpravou lichvy v občanskoprávní oblasti, vývojem protilichevního zákonodárství z historického hlediska, srovnáním české právní úpravy se zahraničními jsem se zabýval pouze okrajově. Rigorózní práci jsem později v roce 2012 použil v doktorandské práci jako základ kapitoly o trestněprávním pohledu českého práva na lichvu, podstatně jsem ji však rozšířil a doplnil. V ostatních částech práce jsem vytvořil text zcela nový a snažil jsem se v něm k lichvě přistoupit z co možná nejvíce úhlů pozorování. Tuto doktorandskou práci jsem poté přepracoval do současné podoby (bylo totiž třeba reagovat na podstatné změny v občanskoprávní úpravě lichvy, k níž v mezidobí v českém právním řádu došlo) – tak postupně vznikla nynější monografie.

Kniha je členěna do pěti kapitol, přičemž první se zabývá lichvou z filozofického a historického hlediska, druhá se věnuje některým zahraničním úpravám lichvy, třetí se zabývá problémem lichvy z pohledu českého občanského práva, čtvrtá rozebírá lichvu z pozice českého trestního práva a pátá je vyústěním celé materie do jednotlivého závěru.

Cílem mého díla je komplexní analýza fenoménu lichvy jako společenského jevu i jako právního problému a především trestného činu. Monografii je možno využít jako námětu například při návrzích a tvorbě právních norem v rámci boje proti lichvě nebo může sloužit k celkové osvětě pro širší právnickou veřejnost. Co je však asi nejdůležitější: snažím se jejím prostřednictvím zbořit mýtus hlásaný liberálními filozofy, politiky a právníky, že lichevní smlouvy jsou v podstatě projevem a součástí smluvní svobody, nedílnou součástí zdravé tržní ekonomiky a jakýkoliv pokus o jejich regulaci ze strany zákonné úpravy je kontraproduktivní a nežádoucí. Právě toto mylné přesvědčení a tento přístup sdílený velkou částí českých soudců, advokátů a všech ostatních osob zabývajících se právem lví měrou přispívá k současnému nebývalému rozkvětu a zakořenění těch nejhorších lichvářských praktik v občanskoprávních vztazích v české společnosti.

Jsem přesvědčen o tom, že právní úprava lichvy v českém právním řádu je nedostatečná, české právo neumí lichvu správně definovat a vymezit, tím pádem ji neumí ani účinně postihovat, ať již podle předpisů občanského, či trestního práva.

Podle mého názoru je též víc než na čase (doslova pět minut po dvanácté), aby osoby zabývající se tvorbou právních norem v České republice začaly problém lichvy seriózně řešit, nikoliv formálně prostřednictvím bezzubých a nic neřešících legislativních změn, jak tomu bylo doposud, ale i ve skutečném životě – v praxi. Právě jim by mohla být moje práce inspirací při tomto nelehkém úkolu, ačkoliv jsem si vědom toho, že lichevní praktiky jsou jev natolik složitý a proměnlivý, že jedna monografie stávajícího rozsahu nemůže zodpovědět všechny otázky týkající se této oblasti.

Také bych chtěl touto formou poděkovat všem osobám, které mi při psaní této knihy velmi pomohly. V první řadě se jedná o prof. JUDr. Jaroslava Fenyka – soudce Ústavního soudu, který odborně vedl jako konzultant moji doktorandskou práci, dále jde o Mgr. Jana Podaného – soudce Okresního soudu v Kladně, který byl mým rádcem při psaní částí knihy týkajících se občanskoprávní úpravy, o Marii Silvii Marques Alves Santos – soudkyni pro okrsek Vila Franca de Xira, která mi pomáhala s částí týkající se portugalské a brazilské právní úpravy, a o JUDr. Pavlu Janouškovou – advokátku, která mi pomáhala s výběrem některých studijních materiálů. V neposlední řadě zvlášť děkuji své životní partnerce Daně, která velkou část monografie zapsala podle mého diktátu.

autor

KAPITOLA 1

Vymezení problému – historický a filozofický pohled na lichvu

1.1 Výklad pojmu „lichva“

Podle *Ottova slovníku naučného* má slovo „lichva“ slovanské kořeny a pochází z výrazu lichý, tedy nesprávný, nerovný, lichva jako činnost je tudíž jazykově označena za jednání nesprávné, nemravné. Latinský termín *usura* označující lichvu původně znamenal jakýkoliv úrok získávaný za půjčku v penězích nebo ve věcech určených podle druhu (ať se již jednalo o závazek zvaný v římském právu *mutuum*, nebo závazek zvaný *fenus*) a neměl pejorativní význam. Až později, zejména pod vlivem středověkého církevního náhledu na půjčku, se pojem *usura* stal synonymem pro lichvu v dnešním významu, znamená tedy půjčování peněz nebo jiných věcí na přemrštěný úrok, na úrok vyšší, než povoluje zákon.

Do druhé poloviny 19. století se lichva váže téměř výhradně ke smlouvě o půjčce. Posléze, podle koncepce sociálního státu, která si klade za cíl zajistit snesitelné životní podmínky pro všechny jeho obyvatele a vytváří své zákony ve snaze dosáhnout prostředí sociálního smíru, se lichva začala vnímat komplexně jako zneužití ekonomicky nerovného postavení subjektů při uzavírání smlouvy (tedy nejen smlouvy o půjčce).

Tolik jen na úvod k vysvětlení samotného původu českého výrazu, jeho původního nezávadného ekvivalentu v latinském termínu *usura*, který označoval prakticky úrok, až po vnímání slova *usura* jako označení pro lichvářské praktiky v jejich negativním významu a upřesnění širě a rozsahu těchto praktik. Dále budeme sledovat, jak se názory na lichvu v průběhu času a na různých místech vyvíjely a podobaly, či lišily.

1.2 Starověk – nejstarší civilizace

Úrok a půjčka v období starověku vycházely z potřeb zemědělské společnosti. Obvykle se půjčovaly zemědělské produkty (tedy věci genericky určené), méně již peníze. Doba trvání úvěrového vztahu byla většinou krátká a kopírovala jednotlivé zemědělské cykly mezi setbou a sklizní. Úroky byly na dnešní poměry nezvykle vysoké, protože zohledňovaly rizikovost celé transakce a charakter předmětu, který byl půjčován – zemědělský produkt.

1.2.1 Indie

První zprávy týkající se lichvy pocházejí ze staré Indie z védských textů z období let 2000 až 1400 př. n. l. Zde se za osobu provozující lichvu považuje každý, kdo půjčuje peníze na jakýkoliv úrok. Tento názor je zastáván až do období 1500 let př. n. l., kdy je koncept pozměněn v tom smyslu, že za lichvu se považuje každý úrok, který překračuje taxu povolenou zákonem.

1.2.2 Egypt

Rovněž ve starém Egyptě bylo známo půjčování na úvěr a existovala vrstva osob živící se překračováním povolených sazeb úroků, což bylo považováno za jednání společensky zavrženíhodné. Za kuriozitu v oblasti ručení za půjčku je možné považovat zákon faraona Asychise ze IV. dynastie, podle něhož bylo možno požadovat na dlužníkovi jako zástavu mumii jeho otce. Ve společnosti, která věřila v důležitost zachování celistvosti těla zemřelého pro pozdější šťastný posmrtný život, byla taková záruka nejsilnějším prostředkem k tomu, aby dlužník svůj závazek splnil.¹

1.2.3 Babylonská říše

Ve starém Babylonu bylo nadměrně vysoké úrokování považováno za lichvu. Většinou se financovaly zemědělské práce, ale i obchodní námořní plavby. Předmětem půjček bývaly drahé kovy, i zemědělské produkty, v tomto

¹ CASTILLA, A. *Evolución Histórica de la usura desde los orígenes de la figura* [online]. Dostupné z: www.justitiayderecho.es.

období se typizovala první písemná úvěrová smlouva s přesně vymezenými náležitostmi.²

1.2.4 Židé a Starý zákon

Pro další evropský vývoj je však nejdůležitější a do budoucnosti nejvíce rozebíraná úprava lichvy obsažená v Bibli – ve Starém zákoně, na němž byl založen systém morálky ovládající vztahy mezi Židy. Nejčastěji jsou citovány kniha Leviticus 25,35–37 – „Když tvůj bratr zchudne a nebude moci vedle tebe obstát, ujmě se ho jako hosta a přistěhovalce a bude žít s tebou. Nebudeš od něho brát lichvářský úrok, ale budeš se bát svého Boha. Tvůj bratr bude žít s tebou. Své stříbro mu nepůjčuj lichvářsky, na poskytované potravě nechť vydělávat.“; kniha Exodus 22,24 – „Jestliže půjčíš stříbro někomu z mého lidu, zchudlému, který je s tebou, nebudeš se k němu chovat jako lichvář, neuložíš mu úrok.“; kniha Deuteronium 23,20 – „Svému bratru nebudeš půjčovat na úrok, na žádný úrok ani za stříbro, ani za pokrm, ani za cokoli, co se půjčuje na úrok. Cizinci můžeš půjčovat na úrok, ale svému bratru na úrok půjčovat nesmíš.“ Zatímco první příkaz striktně lichvu zakazuje, dokonce zapovídá jakýkoliv úrok (myšleno ovšem tak, že lichva není dovolena mezi příslušníky židovského náboženství – tj. „mezi bratry“), druhá premisa zakazuje toliko kořistění ze sociálních problémů jiného, jako by ponechávala stranou a povolovala úvěrování za jiným účelem, než je spotřeba – za účelem obchodu (tento argument bude později využit při boji proti striktnímu zákazu půjčování na úvěr – například ze strany Jana Kalvína a Charlese Dumoulina v období evropské reformace a renesance v 16. století). Třetí příkaz pak povoloval provozovat lichvu proti příslušníkům nežidovského náboženství, tzv. cizincům, protože ti se tak dostávali pod vliv věřících a byli na nich ekonomicky i mocensky závislí. S tímto ospravedlněním lichvy bylo pak Židy i jejich odpůrci operováno po celý starověk i středověk.

² PONÍŽIL, J. *Ochrana slabší smluvní strany v závazkových vztazích formou zákazu lichevní smlouvy*. Brno, 2006/2007. Rigorózní práce. Masarykova univerzita v Brně. Právnická fakulta. Katedra občanského práva.

1.3 Starověké Řecko

1.3.1 Stav zákonů

V poměrech starověkého Řecka bylo běžné půjčování peněz i zboží na velmi vysoký úrok, který osciloval mezi 12 až 36 %. Mohlo by se tak zdát, že ve starořeckých městských státech byly poměry velmi liberální a lichvářům přející. Jednalo se totiž o státní organismy bohatnoucí a žijící často z námořního obchodu (pro zajímavost: právě zde je možno hledat počátky pozdějšího právního vztahu nazývaného ve starověkém Římě *fenus nauticum*), tedy z vysoce rizikové činnosti a bylo přitom ve prospěch těch, kteří v takové společnosti vládli a často se půjčováním peněz zabývali, aby jejich aktivity byly omezeny zákonem co nejméně. Tak například Solónovy zákony prakticky nestanovily žádnou míru pro brání úroku, nicméně, na druhé straně zakotvily ochranu dlužníka alespoň v tom, že na základě jeho platební neschopnosti nemohla být vedena exekuce přímo proti jeho osobnostním právům (nemohlo dojít k jeho uvržení do otroctví).³ Podstatným momentem bylo, že půjčka se chápala ve starém Řecku jako vztah v zásadě úplatný a úrok jako přirozená součást tohoto závazku. (Na rozdíl od pozdějšího chápání římského, jak bude dále vyloženo).

1.3.2 Filozofické myšlení

Právní realita ve státech klasického starého Řecka i pozdějšího helénistického období se velmi příkře lišila od názorů a učení nejvýznamnějších duchů tehdejší doby.

Platón (427–347 př. n. l.) uvádí, že lichvářskou činností a půjčováním na úrok dochází k bezpracnému a nespravedlivému obohacování jedněch na úkor druhých a tím pádem vznikají propasti mezi společenskými skupinami (nebo třídami), což vede k ostrému postavení jedné takové sociální skupiny proti druhé. Důsledky jsou pro jednotu obce a pevnost státního organismu samozřejmě fatální. Nejvýrazněji tato myšlenka zaznívá v jeho díle *Ústava (Politeia)*. Doslova se zde uvádí: „V oligarchii správcové zakládají svou vládu na velkém jmění, proto nechtějí zákonem bránit rozmařilým mladým mužům, že nesmějí utrácet a mrhat svůj majetek, aby mohli sami

³ *Derecho romano español. Usuras convecionales, legales, ilícitas. Intereses. Problematica juridica* [online]. Dostupné z: html.rincondelvago.com/usura.html.

kupovat statky takových lidí i půjčovat na ně a tím se stávali ještě bohatšími a váženějšími.“ A pokračuje ve výkladu, jak se ke státnímu zřízení staví lidé, kteří byli na základě platných zákonů snadno zbaveni svého majetku. „Tito pak sedí v obci, opatření žahadly a vyzbrojeni, jedni zadluženi, druzí stíženi ztrátou občanské cti, jiní obojím, plní záští a úkladných záměrů proti těm, kteří získali jejich jmění, i proti ostatním, a touží po převratu.“⁴ Z těchto důvodů nedává těm, kteří se zabývají úvěrováním a profesionálním půjčováním peněz ve své ideální obci (nazývá ji Kallipolis), žádný prostor, nejsou podle něj pro fungování státního mechanismu ani prospěšní ani potřební, naopak jsou přímo škodliví, neboť narušují sociální smír v obci a zvyšují riziko občanských nepokojů.

Druhý z velikanů starořeckého filozofického myšlení Aristotelés (384–322 př. n. l.) ve svých dílech *Politika* a *Etika Nikomachova* vyjádřil velmi systémově a uceleně svůj pohled na lichvu, ale i na obchod obecně.

Klíčovými pojmy jsou pro něj chápání hodnoty a funkce peněz. Peníze jsou podle jeho názoru prostředek, kterým lze poměřovat všechny věci mezi sebou, zejména jejich směnnou hodnotu, zisk i ztrátu.⁵ Zisk chápe tak, že strana, která obchoduje, má při skončení transakce více než měla na začátku, ztrátu pak chápe tak, že má nižší hodnotu, než měla na počátku vztahu. Směnná hodnota peněz jako univerzální věci určené k oběhu slouží k tomu, aby bylo možno za ně vyměnit jakoukoliv věc a ony sloužily jen jako měřítko hodnoty této jiné věci. Je však také důležité dbát, aby všechny věci, se kterými je obchodováno prostřednictvím peněz, byly mezi sebou hodnotově poměřitelné, aby docházelo ke směně na základě reciprocity a bylo dosaženo spravedlnosti při směně.⁶

Získávat majetkové hodnoty lze formou obchodní a formou domácí.⁷ Zatímco forma domácí spočívá v získávání věcí denní spotřeby prací v zemědělství, při chovu dobytka, při směně a nevede k dosažení zisku, pouze

⁴ PLATÓN. *Ústava*. Kniha osmá – Druhy ústav a povah – Oligarchie. Praha: Oikoymenh, 2001. Dostupné rovněž z: www.oikoymenh.cz.

⁵ ARISTOTELÉS. *Etica a Nicómaco*. Libro quinto, capítulo V, s. 102 [online]. Dostupné z: www.capital emocional.com. Cit. i SENDIN, P. M. *Usura. Letra de cambio e direito comercial*. Faculdade de direito da universidade de Coimbra, Código das sociedades comerciais, Volume III., Dezembro de 2007.

⁶ ARISTOTELÉS. *Etica a Nicómaco*. Libro quinto, capítulo V, s. 103 [online]. Dostupné z: www.capital emocional.com. Cit. i WYKES, M. *Devaluing the Scholastics: Calvin's Ethics of Usury* [online]. Dostupné z: www.calvin.edu/library/database/crcpi/fulltext/ctj88050/p.d.f.

⁷ ARISTOTELÉS. *Política, A Aquisição Artificial ou „Crematística“*, s. 22–23 [online]. Dostupné z: www.capital emocional.com. Cit. i SENDIN, P. M. *Usura. Letra de cambio e direito*

k uspokojení osobních potřeb, forma obchodní je založena na získávání výdělků na úkor jiných prostřednictvím umělého přemísťování věcí z jednoho místa na druhé a zvyšování cen věcí, s nimiž je obchodováno. Za nejhorší ze všech obchodů pak pokládá půjčování peněz na úvěr. Jednak odsuzuje lakotu těch, kteří půjčují malé sumy peněz na vysoký úrok a dosahují zisku všemi prostředky, tyto osoby nazývá lichváři, jednak dovozuje, že peníze jsou stvořeny za účelem směny a jsou ekvivalentem, vyjádřenou hodnotou, všech ostatních věcí. Nejsou tedy samy o sobě určeny k tomu, aby se množily prostřednictvím směny jedné peněz za jiné peníze. Podle Aristotela nemohou být peníze zbožím, které je v opakovaných transakcích zmnožováno sebou samým. Peníze jsou sterilní a nemohou plodit další peníze – později v době Tomáše Akvinského v období středověku to trefně vyjadřovala fráze: „*Nummus nummum non parit*.“ Takový způsob vytváření zisku nazývá Aristotelés chrematistikou (do tohoto pojmu však zahrnuje akumulaci peněz prostřednictvím jakéhokoli obchodu, nejen prostřednictvím obchodu založeného na půjčování peněz).

Je třeba si uvědomit, že Aristotelés kromě půjčování peněz na úrok zahrnoval i jiné formy obchodu, které nevedly k prosté směně věcí denní potřeby. Taková činnost je podle něj škodlivá. Tohoto názoru se držel, i když vycházel z poměrů ve své době obvyklých, v nichž bylo v řecké společnosti již běžné půjčovat peníze na úrok, neboť existoval rozvinutý zámořský obchod a v tomto odvětví se podnikalo za pomoci úvěru. Za užitečný způsob hospodaření považoval pěstování obilí, chov dobytka a provozování řemesel, směnu však připouštěl pouze za účelem vlastní spotřeby toho, kdo chce zboží koupit s tím, že peníze mají tento obchod usnadnit a zprostředkovat.

Důležité pro celkový výklad o lichvě je, že se Aristotelova filozofie týkající se směny a půjčky stala jedním z důležitých pilířů středověké scholastické usaránní doktríny.

1.4 Římská říše

1.4.1 Výše přípustné úrokové sazby

První ustanovení týkající se úvěrů a lichvy v římském právu se tradičně vážou k zákonu XII tabulí – desek (cca 450 př. n. l.). Tato norma upravila

comercial. Faculdade de direito da universidade de Coimbra, Código das sociedades comerciais, Volume III., Dezembro de 2007.

především výši úrokové míry, pro niž používá pojem *fenus unciarium*, a stanovila ji na 12 %. Šlo o 1/12 z každého „asu“ (celku určujícího finanční hodnotu), přičemž tato část byla nazývána „uncí“. Je velmi sporné, zda se úrok počítal ročně či měsíčně, zda náležel k desetiměsíčnímu kalendářnímu roku (s nímž operoval římský kalendář té doby),⁸ nebo zda se váže již k dvanáctiměsíčnímu roku. Dodnes tudíž není spolehlivě zjištěno, kolik činila faktická procentní sazba během takového roku, jak jej dnes časově chápeme my.⁹ Nejčastěji však bývá věc vykládána tak, že byla stanovena úroková sazba 12 % ročně podle našeho dnešního vnímání.¹⁰ Zákon XII desek kromě toho zmírňoval výkony soudních příkazů proti dlužníkům, které byly v té době tradičně spojovány se ztrátou osobní svobody a uvržením dlužníka neschopného splácet závazek do otroctví. Bylo stanoveno, že vykonání soudního příkazu musí být o 30 dní odloženo a věřitel je povinen dlužníka přiměřeně živit a nesmí ho držet v řetězech, nicméně stále mu ještě bylo dovoleno vzít ho na otrockou práci.¹¹

K další důležité úpravě římské zákonné praxe došlo za tribuna Licinia (376–367 př. n. l.). Navrhoval, aby se úroky zaplacené dlužníkem odečítaly od dosud dlužné částky, od jistiny, s tím, že dluh musí být zaplacen nejpozději do tří let a stanovil hranici množství půdy, kterou může jednotlivec vlastnit. To sloužilo jako opatření proti zbavování chudších vlastníků a plebejců pozemků a omezovalo spekulanty v získávání nemovitostí.¹²

1.4.2 Dvě důležité právní zásady z období republiky týkající se lichvy

Z této doby pochází i zákaz pobírání úroků z dluhu ve vyšší částce než je jeho celková hodnota, případně se nesměl věřitel zmocnit větší části než jedné čtvrtiny z dlužníkovy majetku. Toto opatření vešlo do římského práva i do

⁸ Odtud název pro dvanáctý – poslední měsíc našeho kalendářního roku ve většině evropských jazyků – „desátý měsíc“ – Dezembro, diciembre, dicembre, december atd.

⁹ URFUS, V. *Právo, úvěr a lichva v minulosti*. Brno: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 1975, s. 14–15.

¹⁰ CASTILLA, A. *Evolución Histórica de la usura desde los orígenes de la figura* [online]. Dostupné z: www.justitiayderecho.es.

¹¹ GRANT, M. *Dějiny antického Říma*. Praha: BB/Art, 2006, s. 81.

¹² GRANT, M. *Dějiny antického Říma*. Praha: BB/Art, 2006, s. 83–84.

pozdějších právních úprav jako zásada *usurae supra duplum*, čili že celkově vyměřená částka nesmí převýšit hodnotu původního dluhu.¹³

Během téhož období vznikl ještě jeden tradiční institut úvěrového práva uznávaný víceméně ve většině právních systémů dodnes, který bývá vyjádřen slovy *usurae usurarum*. Jedná se o zákaz anatocismu, tedy pobírání úroků z úroku. K této praxi může docházet dvěma způsoby: buď se nezaplacené úroky přičítají k původní jistině a zvyšují základ dluhu (*anatocismus coniunctus*), nebo se kapitalizují odděleně a vytváření novou částku, z níž plyne další úrok (*anatocismus separatus*).¹⁴

1.4.3 Tradiční instituty římského práva ve vztahu k úroku a lichvě

Právní věda odvozuje smlouvu o půjčce z kontraktu římského práva označeného slovem *mutuum*, v němž během vztahu přecházelo vlastnictví peněz nebo jiných zastupitelných věcí, které byly předmětem úvěru, z věřitele na dlužníka a dlužník se zavazoval vrátit stejné množství peněz nebo věcí stejného druhu. Závazek platit úroky nenáležel k základním obsahovým složkám *mutua*, musel být sjednán zvlášť a úrok tak měl akcesorickou povahu k hlavnímu závazku. Tomu odpovídal i způsob, jak bylo možno procesně realizovat před soudem práva z *mutua*. Předmětem žaloby byl pouze závazek týkající se jistiny, k němuž se vztahovala žaloba zvaná *actio certae pecuniae*, jestliže šlo o peníze, a *actio certae pecuniae rei*, pokud šlo o jiné věci.¹⁵ Pokud jde o úroky, ty musely být uplatněny zvlášť prostřednictvím tzv. žaloby *bonae fidei*. Často se však úrokový závazek zajišťoval formou stipulace (z níž se v pozdějších dobách vyvinul klasický dlužní úpis, jak jej známe dnes, který sám o sobě sloužil jako podklad k uplatnění peněžního nároku).¹⁶ Klasické římské právo původně dokonce s úroky nespojovalo nárok na uplatnění žaloby před soudem. Přisuzovalo věřiteli

¹³ *Derecho romano español. Usuras convecionales, legales, ilicitas. Intereses. Problematica juridica* [online]. Dostupné z: html.rincondelvago.com/usura.html. K témuž problému také KINCL, J., V. URFUS a M. SKŘEJPEK. *Římské právo*. Praha: C. H. Beck, 1995, s. 222–223.

¹⁴ *Derecho romano español. Usuras convecionales, legales, ilicitas. Intereses. Problematica juridica* [online]. Dostupné z: html.rincondelvago.com/usura.html. K témuž problému také KINCL, J., V. URFUS a M. SKŘEJPEK. *Římské právo*. Praha: C. H. Beck, 1995, s. 222–223.

¹⁵ KINCL, J., V. URFUS a M. SKŘEJPEK. *Římské právo*. Praha: C. H. Beck, 1995, s. 245.

¹⁶ URFUS, V. *Právo, úvěr a lichva v minulosti*. Brno: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 1975, s. 18–19.

pouze možnost negativní obrany – za situace, kdy již úroky byly zaplacený, nebylo možno, aby je dlužník získal legálním způsobem zpět.¹⁷ Římský pojem *mutuum* byl proto často chápán, ve středověku i později, jako ekvivalent pro bezplatnou výpůjčku peněz nebo rodově (genericky) určených věcí, zatímco pro úplatné půjčení peněz se užíval pojem *fenus* (toto učení bylo později rozvinuto v rámci tzv. usurární doktríny a v pojednáních humanistických právníků).

Nabízí se však ještě další možnost výkladu: původní úrokové zákonodárství bylo spojeno nikoliv s *mutuem*, ale s tzv. *nexem*, přičemž se jednalo o závazek zajištěný osobním ručením ze strany dlužníka a umožňující postihnout jeho osobní svobodu v případě, že neplatil svůj dluh.¹⁸ Možnost zbavit dlužníka osobní svobody byla však výrazně zúžena za konzula Poetelia v roce 326 př. n. l.¹⁹, podle jehož nařízení musel ve všech případech, kdy mohl být dlužník prodán, aby se z něj stal trvalý dědičný nevolník (*nexus*), rozhodovat soud. Je pravděpodobné, že v té době bylo uzákoněno i to, že finanční dluhy mají být zajišťovány majetkem, nikoliv osobní svobodou.

Římské právo rozlišovalo úroky na smluvní a zákonné, ty druhé byly zaručeny z úřední povinnosti (*officium iudicis*) a vztahovaly se zejména k úrokům z prodlení, jejichž výše byla buď stanovena soudem na základě volného uvážení, anebo byla stanovena hmotným právem.²⁰

Výjimkou z pravidelných úvěrových vztahů byl v římském právu institut *fenus nauticum* – pocházející z prostředí starořeckých městských států. Jednalo se o úvěr spojený s námořní dopravou poskytovaný k nákupu zboží, přičemž veškeré riziko obchodní operace nesl věřitel a výše úroku prakticky nebyla v klasické římské době omezena.²¹ Tento smluvní typ byl později během středověku a novověku využíván obchodníky a posloužil i k narušení celistvosti tzv. usurární doktríny a obcházení církevních zákazů půjčování peněz na úrok. Ještě v Anglii 18. století využívali takřka identického institutu *bottomry*.²² Prakticky jak původní římskoprávní *fenus nauticum*, tak *bottomry* formálně sloužily jako

¹⁷ *Derecho romano español. Usuras convecionales, legales, ilícitas. Intereses. Problematica jurídica* [online]. Dostupné z: html.rincondelvago.com/usura.html.

¹⁸ K tomuto institutu: KINCL, J., V. URFUS a M. SKŘEJPEK. *Římské právo*. Praha: C. H. Beck, 1995, 212–213.

¹⁹ GRANT, M. *Dějiny antického Říma*. Praha: BB/Art, 2006, s. 85.

²⁰ *Derecho romano español. Usuras convecionales, legales, ilícitas. Intereses. Problematica jurídica* [online]. Dostupné z: html.rincondelvago.com/usura.html.

²¹ KINCL, J., V. URFUS a M. SKŘEJPEK. *Římské právo*. Praha: C. H. Beck, 1995, s. 246.

²² BENTHAM, J. *Defence of usury, Letter VIII. 7* [online]. Dostupné z: www.econlib.org/library/Bentham/bnthUs.html.

pojištění námořního obchodu na vysoký úrok. Výše faktického úroku v obou případech mohla mnohonásobně převýšit zákonnou úrokovou sazbu.

1.4.4 Vývoj římského práva upravujícího lichvu v Byzantské říši

Pokud jde o původní úrokovou sazbu 12 % (s výhradou, že nevíme přesně, zda se jednalo o sazbu měsíční nebo roční), ta vytrvala prakticky po celé období římské republiky a byla užívána i v prvních obdobích římského císařství. K její trvalé změně došlo až při velkých kodifikacích byzantského císaře Justiniana (6. století n. l.). V jeho Digestech byla uzákoněna stipulace úroků u půjčky a omezena výše úrokové sazby na 6 % ročně. Připouštěly se však výjimky pro konstantinopolské bankéře, kteří mohli poskytovat půjčky na úrok 8 % ročně. Justinianovy zákony dokonce dočasně omezily i libovolnou výši úroků při využívání *fenus nauticum* na výši 12 % ročně.²³

1.5 Středověk – vznik a podstata usurární doktríny

1.5.1 Rané křesťanství

S nástupem křesťanství dochází ke změně pohledu na samotné základy úvěrového vztahu a lichvy. Vedou se dalekosáhlé diskuze o tom, zda křesťanství ovlivnilo již utváření zákonů v době justiniánského zákonodárství, či nikoliv. Je však zřejmé, že postoj křesťanských autorit vůči lichvě, která byla chápána jako jakékoliv půjčování peněz na úrok, byl od samého počátku naprosto zamítavý a od přístupu uplatňovaného v reformách císaře Justiniana založeného na omezení výše úrokové sazby se tedy lišil.

Již rané církevní koncily v Arles (314) a Nikai (325) zakázaly půjčování na úrok všem osobám duchovním a církevní otcové jako Tertulián, Hieronymus a Augustin úrok naprosto odsuzovali jako lichvu.²⁴ V době, kdy již platily absolutní zákazy pro osoby duchovní, se začínaly vytvářet i zákazy pro osoby laického stavu, poprvé na ně byly rozšířeny synodou v Clichy (626). Významným plošným zákazem pro laiky bylo nařízení Karla Velikého

²³ *Derecho romano español. Usuras convecionales, legales, ilícitas. Intereses. Problematica jurídica* [online]. Dostupné z: html.rincondelvago.com/usura.html.

²⁴ *Ottův slovník naučný*, pojem „Lichva“ [online]. Dostupné z Wikizdrojů.

vydané v Cáchách roku 789. Tento předpis se týkal zejména lichvy spojené s útlakem velkostatkářů vůči drobným vlastníkům prostřednictvím obilí půjčovaného na vysoký úrok.²⁵

1.5.2 Vznik usurární doktríny

Další zesílení církevních zákazů vůči lichvě je spojeno s boji mezi papeži a císaři o investituru (ukončených roku 1222 tzv. Konkordátem wormským) a Gratiánovým dekretem – sbírkou církevních textů tvořících součást kano-nického práva (kolem roku 1140). V něm jsou formulována základní stanoviska církve vůči lichvě. Základní teze, kterou používá ve vztahu k půjčování na úvěr, zní: „Cokoli je požadováno nad jistinu, je lichva“ (*Quicquid ultra sortem exigitur usura est*).²⁶ Vrchol církevního zákazu lichvy a dotvoření usurární doktríny znamenají koncily lateránské (1159, 1179, 1215), koncily v Lyonu roku 1274 a ve Vienne roku 1312, přičemž posledním z těchto shromáždění byla lichva dokonce prohlášena za hřích rovný kacířství a každá osoba, která se lichvy dopouštěla, měla být vyobcována z církve, v důsledku čehož přicházela například o možnost dosáhnout odpuštění hříchů prostřednictvím zpovědi a byl jí zapovězen i křesťanský pohřeb.²⁷ Účinnost církevní usurární doktríny ohledně zákazu poskytování půjček na úrok trvala pak až do roku 1830, přičemž v průběhu 14. až 17. století se vytvořily mechanismy, jak tvořit právní vztahy v podstatě suplující půjčování peněz na úrok, avšak neporušující církevní zákazy.

1.5.3 Náboženské a morální pilíře usurární doktríny

Podstatou usurární doktríny bylo především spojení mezi morálkou vyplývající z biblických textů Nového zákona a teorií o božském původu práva. Bylo vykládáno, že zákony je nutno odvozovat od požadavků křesťanského náboženství, jehož zásady jsou vyloženy v Bibli. Za nejčastěji citovaný text je považováno Evangelium sv. Lukáše 6, 35 – „Ale milujte své nepřátele; číňte dobře, půjčujte a nic nečekejte zpět“ (*Mutuum date, nihil unde sperantes*). Pro církev spravující křesťanské společenství bylo důležitým morálním

²⁵ URFUS, V. *Právo, úvěr a lichva v minulosti*. Brno: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 1975, s. 27.

²⁶ LE GOFF, J. *Peníze ve středověku*. Praha: Mladá fronta, 2012, s. 74.

²⁷ REED, C. G. a C. T. BEKAR. *Religious Prohibitions Against Usury*. 2002 [online]. Dostupné z: reed@sfu.ca.

příkazem vést věřící k tomu, aby poskytovali pomoc svým bližním. Dokonce i nepřátelům – aniž by očekávali nějakou odměnu. Z textu Evangelia sv. Matouše 5, 42 pak přímo vyplývá funkce a účel půjčky v křesťanském společenství – „Kdo tě prosí, tomu dej, a kdo si chce od tebe vypůjčit, od toho se neodvracej.“ Půjčování peněz nebo jiného zboží by proto mělo být pro křesťana aktem milosrdenství a věci přirozenou, měl by k tomuto vztahu přistupovat tak, aby své prostředky poskytoval potřebným a nuzným, aniž by z něj měl zisk.

Dalším výrazným argumentem proti provozování lichvy bylo tvrzení, že lichvář obchoduje s časem, čímž jedná proti přirozenému božskému právu. Zatímco obchodník, který peníze půjčuje, je vlastníkem pouze určitého obnosu peněz od své podstaty sterilního, neschopného množení, čas nevlastní, neboť čas patří Bohu, a není tedy na místě, aby těžil výhody z jeho plynutí a nechával si proto poskytovat úplatu – je to jako kdyby prodával cizí majetek a tímto způsobem loupil nebo kradl. Peníze, proti přirozenosti půjčené na lichvářský úrok, pak pracují dokonce i v noci, když původce smluvního vztahu spí, pracují i v neděli i ve svátek, což je dalším prohřeškem proti církevním zásadám, neboť tyto dny je třeba světit a nepracovat. Obchodník půjčující peníze kromě toho vydělává bez vlastního aktivního přičinění a dopouští se tak ještě jednoho vážného hříchu – lenosti. (Pokud navíc ještě půjčuje, aniž by nesl sebemenší riziko, jeho zahálčivý postoj k dosahování zisku se násobí.)²⁸

1.5.4 Římskoprávní základy

Na podporu bezúplatnosti půjčky peněz či zboží církev dokázala využít i postuláty římského práva založené na bezúplatnosti římského *mutua*. V průběhu středověku, díky právnícké škole glosátorů, vešlo ve známost, v široké právnícké církevní i laické veřejnosti, mnoho z obsahu římskoprávních norem. Následovníci těch, kteří zpřístupňovali tyto poklady antiky soudobým čtenářům, byli bartolisté (odvozeno od jména významného italského právníka Bartola z Jijiceho v letech 1313–1357). V důsledku nauky především samotného Bartola a Balda de Ubaldis (1327–1400) pak byla aplikována usurární doktrína i prostřednictvím recipovaného římského práva. A to v tom smyslu, že půjčka – *mutuum* byla považována za bezúplatný vztah, bylo nepřipustné z něj brát úroky. Připouštěl se, jak bude dále vyloženo,

²⁸ LE GOFF, J. *Peníze ve středověku*. Praha: Mladá fronta, 2012, s. 25–33.

pouze úrok ve významu tzv. *interesse*. Jednalo se tedy o jakousi i obdobu náhrady újmy za to, že věřitel po určitou dobu nemohl užívat svých peněz v důsledku jejich pozdního vrácení, tedy „úrok z prodlení“, který nebyl zahrnován do kategorie úroků smluvných jako odměna za půjčku. V žádném případě to však neznamenalo, že by věřitel mohl ve smlouvě zohlednit do budoucna hypotetický ušlý zisk za to, že věc nemohl po určitou dobu užívat (*lucrum cessans*).²⁹

1.5.5 Scholastická filozofie – Tomáš Akvinský

Usurární doktrínu podporovaly také filozofické myšlenky soudobých církevních myslitelů, mezi nimiž byl nejvýznamnějším představitelem Tomáš Akvinský (1225–1274). Ten založil svůj výklad o lichvě na Aristotelově učení, i když poněkud posunul jeho termín „*chrematistika*“ ke zúženému významu týkajícímu se pouze půjčování peněz na úvěr, zatímco Aristotelés tento pojem chápal širěji, jako jakoukoli formu obchodu, který je podnikán za jiným než spotřebním účelem. K tomuto posunu došlo prostřednictvím nepřesného překladu z řečtiny do latiny.³⁰

Sám Akvinský pak považoval lichvu za smrtelný hřích založený na podvodu, neboť je prodáváno něco, co neexistuje. Brát úrok za půjčené peníze je samo o sobě nespravedlivé, protože se prodává to, co není, čímž se zjevně působí nerovnost.³¹ K pochopení jeho myšlenky je třeba vycházet ze tří základních premis: peníze jsou stvořeny jako prostředek k usnadnění směny různých druhů zboží (což je základem Aristotelova učení o penězích a jejich funkci), peníze jsou fyzicky spotřebovány v rámci směny a užitná hodnota peněz nemůže být oddělena od jejich hmotného základu.

Tomáš Akvinský uvádí, že peníze jsou stejného charakteru jako víno nebo pšenice a že tyto věci jsou konzumovány jejich spotřebou. („...víno spotřebujeme, užívající ho za nápoj a pšenici spotřebujeme, užívající ji za pokrm. V takových se nesmí odděleně počítat užívání věci a věc sama, nýbrž, komukoliv se odevzdá užívání, tím se také odevzdává věc. A proto v takových případech se přenáší vlastnictví. Kdyby tedy někdo chtěl odděleně

²⁹ URFUS, V. *Právo, úvěr a lichva v minulosti*. Brno: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 1975, s. 40–43.

³⁰ WYKES, M. *Devaluing the Scholastics: Calvin's Ethics of Usury* [online]. Dostupné z: www.calvin.edu/library/database/crcpi/fulltext/ctj88050/p.d.f.

³¹ AKVINSKÝ, T. *Suma teologická* [online]. Čerpáno ze *Sancti Thomae Aquinatis Summa Theologiae*, II-II ot. 78 čl. 1 odp. Dostupné z: www.cormier.cz/teolsum.htm.

prodat víno a odděleně chtěl prodat užívání vína, prodal by tutéž věc dvakrát, čili prodával by to, co není.“³² Ani u peněz nelze oddělit jejich hmotnou podstatu od jejich použití. Automaticky, jakmile jsou převedeny do rukou jiného, přechází vlastnictví k nim bez výjimky a nelze oddělit jejich užívání od jejich podstaty. Je to stejné jako by někdo po prodeji vína nebo pšenice žádal znovu nějakou kompenzaci formou například nájemného za jejich další využití. Akvinský porovnává nájem domu a půjčování peněz tak, že zatímco u nájmu domu lze oddělit hmotnou podstatu věci od její hodnoty při užívání, u peněz to nejde, neboť podléhají svým převodem konzumaci a vyžadovat následně cokoliv dalšího po jejich převodu je zjevně proti principu přirozené spravedlnosti.³³ Pokud by po převodu peněz mělo dojít k tomu, že by „prodávající“ – ten, kdo peníze převedl, požadoval další hodnoty a zisky, dělo by se tak na úkor spravedlivé ceny peněz a k tíži toho, kdo peníze „koupil – získal.“

Aby bylo zřejmé, na čem je tento argument založen, je třeba brát v úvahu peníze pouze v jejich fyzické podstatě, tedy jako druh zboží, které reálně existuje ve zlaté nebo stříbrné podobě, v mincích, tím pádem jejich převodem na jinou osobu dochází k jejich spotřebě. Pokud však chápeme peníze v dnešním slova smyslu, i jako kapitál, který nemusí fyzicky existovat, počítá se jen s jeho ideální – abstraktní účetní hodnotou, ztrácí výklad, jak ho poskytuje Tomáš Akvinský, logiku a smysl.

Tomáš Akvinský zavrhl rovněž praktiky, kterými se obchodníci jistili vůči jiným pro případ ušlého zisku (*lucrum cessans*). Oproti tomu měl porozumění pro vyžadování zaplacení způsobené škody při obchodním styku, neboť zde podle něj bylo placeno něco, co bylo reálně poškozeno nebo jinak spotřebováno (například při prodlení se splacením závazku). V případě ušlého zisku by však obchodník vyžadoval něco, co nikdy neexistovalo, ani v budoucnu existovat nemuselo, tedy prakticky by se jednalo o vytváření zisku z „ničeho“.³⁴

³² AKVINSKÝ, T. *Suma teologická* [online]. Čerpáno ze *Sancti Thomae Aquinatis Summa Theologiae*, II-II ot. 78 čl. 1 odp. Dostupné z: www.cormier.cz/teolsum.htm.

³³ SENDIN, P. M. *Usura. Letra de cambio e direito comercial*. Faculdade de direito da universidade de Coimbra, Código das sociedades comerciais, Volume III., Dezembro de 2007.

³⁴ AKVINSKÝ, T. *Suma teologická* [online]. Čerpáno ze *Sancti Thomae Aquinatis Summa Theologiae*, II-II ot. 78 čl. 1 odp. Dostupné z: www.cormier.cz/teolsum.htm. Rozebráno také WYKES, M. *Devaluing the Scholastics: Calvin's Ethics of Usury* [online]. Dostupné z: www.calvin.edu/library/database/crcpi/fulltext/ctj88050/p.d.f.

1.5.6 Města jako místo pro obchod a lichvu

Za další pramen vzniku usurární doktríny lze považovat samotnou podstatu feudální společnosti a způsob, jakým v ní fungovaly hospodářské vztahy. Struktura obyvatelstva byla prakticky založena na třech typech člověka – příslušníka církve, šlechty a venkovského pracujícího obyvatelstva podle hesla: „Ty se modli, ty ochraňuj, ty pracuj“ (*Tu exora, tu protege, tu labora*).³⁵ Jednalo se původně o ryze zemědělskou společnost žijící z naturálních plnění a směnného obchodu s tím, že obchod v pravém slova smyslu (kromě prosté směny zboží nebo jeho koupě pro momentální spotřebu) v ní neměl významnějšího místa.

Město, v němž se rozvíjely obchodní a finanční vztahy, bylo podstatnou částí církevních myslitelů od počátku zatracováno a považováno za semeniště hříchu a zkázy. Za odpůrce městského způsobu života a hospodaření lze považovat jak Josepha Flavia (33–100), tak sv. Augustina (354–430), tak i buřičského kritika tradiční církevní doktríny, Angličana Jana Viklefa (1320–1384). V Čechách je nejdůležitějším představitelem tohoto názoru Petr Chelčický (asi 1390–1460).³⁶ Tito myslitelé odvozovali vznik prvního města od osoby biblického Kaina, který v Bibli figuruje jako vrah svého bratra Abela, čili již počátek tohoto typu osídlení tone v hříchu a ve špatnosti. Samo město pak plodí obchody založené na lichvě, okrádání jednoho křesťana druhým prostřednictvím obchodních praktik, které nevytváří zisk z poctivé práce založené na obdělávání polností nebo řemeslné výroby provozované za účelem směny. Rozdílný názor zastával například učenec Albert Veliký. Ve svých kázáních z let 1245 až 1280 zdůrazňoval kladnou úlohu kupců a boháčů ve městech, neboť přinášejí městu vše, co má zapotřebí, tedy jednak poskytují obživu chudým a jednak zdobí město význačnými a zkrášlujícími budovami.³⁷

1.5.7 Moderní způsob vysvětlení vzniku usurární doktríny

Kromě morálních a náboženských důvodů se snaží moderní věda vysvětlit příčiny vzniku usurární doktríny z hlediska ryze pragmatického. Podle tohoto názoru spočíval základní důvod zákazu půjček na úrok především

³⁵ Řečeno známým citátem biskupa z Laonu: „Troji je dům Boží. Jedni se v něm modlí, druzí bojují, jiní pracují.“

³⁶ ŠMAHEL, F. *Husitské Čechy*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 309–330.

³⁷ LE GOFF, J. *Peníze ve středověku*. Praha: Mladá fronta, 2012, s. 33.

ve snaze o omezení spotřeby a kvůli co největšímu ochromení volného trhu. Křesťanstvo totiž mělo tvořit jednotité společenství bez ohledu na to, jestli jeho členové byli bohatí nebo chudí. Bohatí měli být vedeni k podpoře chudých, aniž by očekávali z takové podpory (například půjčování peněz nebo zboží) nějaké hmotné výhody. Půjčování mělo probíhat jako forma „sousedské výpomoci“, aby ten, kdo je momentálně v nouzi, našel pomoc u svých souvěrců a naopak byl schopen poskytnout pomoc za stavu, kdy do nouze upadl někdo jiný. Pokud by bylo umožněno půjčování zboží nebo peněz na zisk, tak by se samozřejmě tato forma přirozené solidarity omezila nebo zhroutila a chudí by byli vyloučeni z možnosti získat tímto způsobem prostředky, přičemž morálně i hmotně by jim musela poskytovat pomoc samotná církev, která milosrdenství a lásku k bližnímu hlásala jako součást svého programu. Půjčování peněz na úvěr by navíc vedlo k přesunu pozemkového vlastnictví do rukou bohatých na úkor těch chudších, kteří by svoji půdu museli nevýhodně prodávat nebo zastavovat v rámci úvěrových vztahů, čímž by se zvyšovala majetková nerovnost mezi křesťany.³⁸

K velmi bouřlivému vývoji, který do jisté míry dává tomuto modernímu pragmatickému výkladu za pravdu, došlo v tudorovské Anglii v 16. století. Po válce růží (1455–1485, někdy se uvádí 1459–1485) byla silně oslabena šlechtická vrstva velkých pozemkových vlastníků a utvořil se zde prostor pro nástup nové sociální skupiny, která by mocenské vakuum zaplnila. V období Jindřicha VIII. (1509–1547) pak anglická církev deklarovala svoji samostatnost na katolické církvi, která razila, mimo jiné, právě rigorózní podobu usuránní doktríny. Katolická církev na anglickém území byla majetkově vyvlastněna a byly zrušeny kláštery, čímž skončila i její rozsáhlá pozemková držba. Těchto nemovitostí se za výhodné ceny zmocňovali právě obchodníci, kteří měli dostatek finančních prostředků pocházejících nezřídka z lichvy, aby začali na venkově podnikat a činili tak jiným způsobem než doposud šlechta. Zatímco v předchozím období se pěstovaly běžné plodiny sloužící k obživě obyvatelstva a choval se i běžný počet hospodářských zvířat pro tyto účely, nově zformovaná vrstva vlastníků oplocovala své polnosti, ve velkém chovala ovce, jejichž vlna byla zpracovávána v rozmáhajícím se textilním průmyslu, zejména ve Flandrech, vykupovala další pozemky, na kterých zaváděla zase chov ovcí, a konala tak na úkor drobných pozemkových

³⁸ REED, C. G. a C. T. BEKAR. *Religious Prohibitions Against Usury*. 2002 [online]. Dostupné z: reed@sfu.ca.